

अभ्यास घटक

- २.१ पुस्तपालनाच्या द्विनोद पद्धतीचा अर्थ आणि व्याख्या
- २.२ लेखांकनाच्या पद्धती (भारतीय, एकेरी नोंद, द्विनोद)
- २.३ पुस्तपालनाच्या द्विनोद पद्धतीचे फायदे
- २.४ खात्यांचे वर्गीकरण
- २.५ खाते / लेखे नावे आणि जमा करण्याचे सुवर्ण नियम (परंपरागत दृष्टीकोन)
- २.६ आधुनिक संकल्पनेनुसार खात्याचे नियम
- २.७ स्वाध्याय
- २.८ लेखांकीय सूत्र

क्षमता विधाने :

- ☐ विद्यार्थ्यांना द्विनोद पद्धतीच्या प्रमुख मूलतत्त्वांचे आकलन होते.
- ☐ विद्यार्थ्यांना खात्यांचे प्रकार आणि वर्गीकरणाचे आकलन होते.
- ☐ विद्यार्थी व्यवहारांचे वर्गीकरण करताना सोनेरी नियमांचा वापर करतो.
- ☐ विद्यार्थी व्यवहारांचे वर्गीकरण व लेखांकीय सूत्रांचा तक्ता तयार करतो.

२.१ पुस्तपालनाच्या द्विनोद पद्धतीचा अर्थ आणि व्याख्या :

व्यापारात घडणारा प्रत्येक आर्थिक व्यवहार लेखा पुस्तकात नोंदविण्याची द्विनोद पद्धती ही एक शास्त्रशुद्ध पद्धत आहे. पुस्तपालनाची द्विनोद पद्धतीचा शोध १० नोव्हेंबर १४९४ रोजी इटालियन व्यापारी ‘ल्युका डी बर्गो पॅसिओली’ यांनी लावला म्हणून १० नोव्हेंबर १४९४ या दिवसाला ‘आंतरराष्ट्रीय लेखांकन दिवस’ म्हणून साजरा करण्यात येतो. व्यापारात घडणाऱ्या प्रत्येक व्यवहाराचा दोन खात्यावर प्रभाव पडतो. हा या पद्धतीचा मूळ आधार आहे. प्रत्येक व्यापारी व्यवहारात दोन पक्ष प्रभावित होतात. एक पक्ष फायदा / लाभ घेतो तर दुसरा पक्ष फायदा / लाभ देत असतो. एखाद्या व्यवहारात काही येत असेल तर तेच दुसऱ्या व्यवसायातून जात असते.

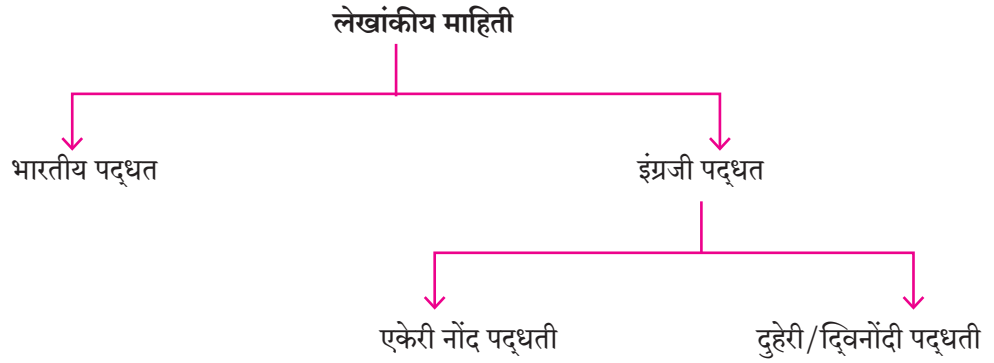
आर्थिक व्यवहारात दोन प्रभाव होत असतात, त्यापैकी एक खाते विकलन (नावे) तर दुसरे खाते समाकलन (जमा) होते. या पद्धतीला पुस्तपालनाची द्विनोद / दुहेरी नोंद पद्धती असे म्हणतात.

आधुनिक संकल्पनेनुसार, प्रत्येक व्यवसायिक व्यवहार हा संपत्ती, देयता, भांडवल, खर्च आणि उत्पन्नाशी संबंधित असतो. संपत्ती आणि खर्चात वाढ झाली तर नावे करा आणि संपत्ती आणि खर्चात झालेली घट जमा केली जाते.

‘ल्युका डी बर्गो पॅसिओली

२.२ लेखांकीय माहिती नोंदविण्याची पद्धती :

१) भारतीय पद्धती :

लेखांकनाच्या या पद्धतीत सर्व व्यवहार भारतीय भाषेत नोंदविले जातात, जसे मराठी, हिंदी, उर्दू, गुजराथी इत्यादी यालाच महाजनी ‘देशी नामा’ पद्धत असे म्हटले जाते.

व्यवसायात घडलेले व्यवहार भारतीय पद्धतीनुसार ज्या पुस्तकात नोंदविले जातात, त्या पुस्तकाला वही खाते किंवा किर्द असे म्हणतात. लेखांकनाची भारतीय पद्धत ही द्विनोंद /दुहेरी पद्धतीवर अवलंबून नाही. जरी ही पद्धत शास्त्रशुद्ध नसली तरी आजही ही पद्धत भारतातील छोटे व्यापारी उपयोगात आणतात.

२) इंग्रजी पद्धत :

अ) एकेरी नोंद पद्धती (Single Entry System) :

यापद्धतीनुसार फक्त रोकड / रोख पुस्तक आणि वैयक्तिक खातेच फक्त ठेवली जातात. एक नोंद पद्धती ही अशास्त्रीय पद्धत असून तिला हिशोबाची अपूर्ण पद्धत असेही म्हटले जाते. कारण व्यापारी आपल्या सोयीप्रमाणे या पद्धतीत बदल करीत असतो.

एकेरी नोंद पद्धत जमाखर्च लिहिण्यासाठी व्यवसायाची आर्थिक स्थितीबद्दलची अचूक/सत्य माहिती पूर्ण शक्य नाही. म्हणून ही छोटे व्यवसायासाठी उपयोगी आहे.

ब) दुहेरी नोंद / द्विनोंद पद्धती (Double Entry System) :

पुस्तपालनाची दुहेरी / द्विनोंद पद्धती ही व्यवसायिक व्यवहार लेखापुस्तकात नोंदविण्याची शास्त्रीय पद्धत आहे. या पद्धतीमध्ये प्रत्येक घडलेल्या आर्थिक व्यवहाराने दोन लेखे प्रभावित होतात.

दुहेरी नोंद पद्धतीनुसार नोंद झाल्यानंतर एक खाते ज्या रकमेने नावे होत असेल तितक्याच रकमेने दुसरे खाते जमा करावे लागतात.

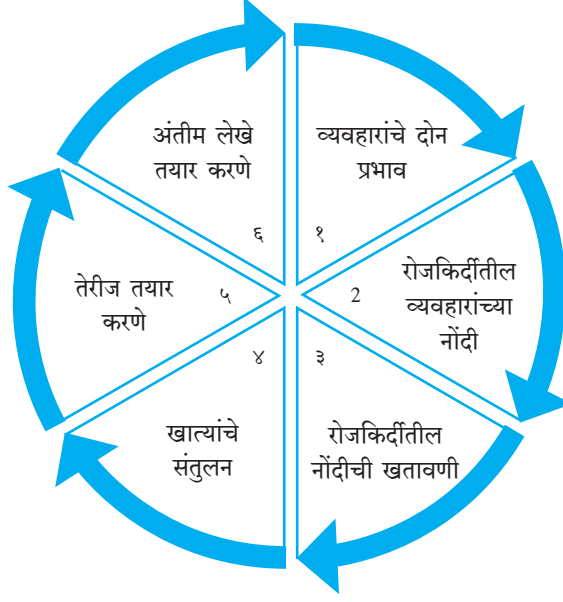
दुहेरी नोंद पद्धतीच्या मुख्य नियमानुसार “प्रत्येक नावे रक्कम हीच जमा रक्कम असते. तात्पर्य नावे आणि जमा अशा दोन वेगवेगळ्या खात्याच्या विरुद्ध बाजूवर नोंद होताना ती समान रकमेने होते.

ब) दुहेरी नोंद / द्विनोंद पद्धतीची व्याख्या

दुहेरी नोंद / द्विनोंद पद्धतीची व्याख्या खालील प्रमाणे आहे:

“प्रत्येक व्यापारी व्यवहाराचे दोन विरुद्ध बाजूवर प्रभाव करणारे परिणाम घडत असतात. अशा व्यवहारांच्या नोंदी करावयाच्या असल्यास त्या एका लेखाच्या नावे बाजूवर आणि दुसऱ्या लेखाच्या जमा बाजूवर करणे आवश्यक असते. असे दोन परिणाम करणारे व्यवहार द्विनोंद / दुहेरी नोंद पद्धतीस जन्म देते.” – जे. आर. बॉटलीबाय

पुस्तपालनाच्या दुहेरी नोंद पद्धतीचे महत्वाचे घटक

द्विनोंद / दुहेरी नोंद पद्धतीची मूलतत्त्वे (Principles of Double Entry Book-keeping System) :

- १) प्रत्येक व्यापारी व्यवहाराचे कमीत कमी दोन खात्यावर परिणाम होतात. एक नावे तर दुसरा जमा.
- २) दोन लेखांपैकी एक लाभ घेणारा तर दुसरा लाभ देणारा असतो.
- ३) प्रभावित होणाऱ्या दोन खात्यांपैकी एक खाते नावे होते तर दुसरे खाते जमा जाते.
- ४) प्रत्येक खाते ज्या रकमेने नावे होते त्याच रकमेने ते खाते जमा होते.

२.३ पुस्तपालनाच्या द्विनोंद / दुहेरी नोंद पद्धतीचे फायदे : (Advantages of Double Entry Book-keeping System) :

१) परिपूर्ण नोंदी (Complete Record) :

या पद्धतीमध्ये सर्व व्यापारी व्यवहारांची नोंद होते. ही शास्त्रीय पद्धत असून त्यामध्ये प्रत्येक व्यवहाराचे दोनही परिणामांची नोंद केली जाते.

२) अचूकता (Accuracy) :

या पद्धतीनुसार लेखापुस्तकात दोन्ही पक्षांची नोंद केली जाते. त्यामुळे लेखांकनाच्या कार्यात अचूकपणा प्रस्थापित होतो. यामध्ये गणितीय अचूकता तपासली जाते.

३) व्यवसायिक निष्पत्ती (Business Results) :

सर्व खर्च, नुकसान, उत्पन्न, लाभ, देयता, संपत्ती, ऋणको, (अधमर्ण) आणि धनको (उत्तमर्ण) यांच्याशी संबंधित सर्व व्यवहार नोंदविले जातात. याच्याच आधारे व्यवसायिकाला एका विशिष्ट कालावधीत व्यवसायाची अचूक आर्थिक स्थिती जाणून घेता येते.

४) सर्वमान्यता (Common Acceptance) :

सार्वत्रिक व व्यापक मान्यता असलेल्या लेखा मूलतत्त्वांचे पालन केले जात असल्यामुळे या पद्धतीनुसार लिहिलेल्या व्यावसायिक नोंदीवर वित्तीय संस्था, शासकीय अधिकारी इत्यादींची मान्यता आहे.

लेखांकनाची परंपरागत पद्धत (Conventional Accounting)

परंपरागत लेखांकन पद्धत व्यावहारिकतेवर आधारलेली आहे. सर्वसामान्य मान्यतेवर आधारित नियमांनुसार लेखांकन करणे म्हणजे परंपरागत लेखांकन पद्धत होय. तसेच यामध्ये लेखांकनाच्या संकल्पना व संकेताबाबत स्पष्टता नाही. लेखांकनाची भारतीय पद्धत ही परंपरागत पद्धतीचे उदाहरण आहे. या पद्धतीमध्ये द्विनोंद पद्धतीच्या नियमांचे पालन केले जात नाही. लेखांकनाची ही पद्धत अपूर्ण म्हणून ओळखली जाते.

२.४ लेखांचे / खात्यांचे वर्गीकरण (Classification of Accounts) :

लेखांचा / खात्याचा अर्थ (Meaning of Account) :

लेखांच्या / खात्याचा अर्थ विशिष्ट व्यक्तीच्या संदर्भात विशिष्ट संपत्ती, देयता, विशिष्ट उत्पन्न व खर्चावरील पदे तसेच विशिष्ट ठिकाणी नोंदविलेला खर्च ज्या खात्यात लिहिला जातो त्याला खाते/ लेखा म्हणतात. दिवसें दिवस व्यापारात होणाऱ्या व्यवहारांची संख्या वाढत असून ही संख्या अनेक लेखांना प्रभावित करते. काही विशिष्ट कालावधीत तर व्यवसायिकाला खालील माहिती शोधण्यासाठी खात्यांचे / लेखांचे संतुलन करणे अनिवार्य असते. जसे एकूण भांडवल, एकूण देयता आणि एकूण संपत्ती, एकूण उत्पन्न आणि खर्च इत्यादी.

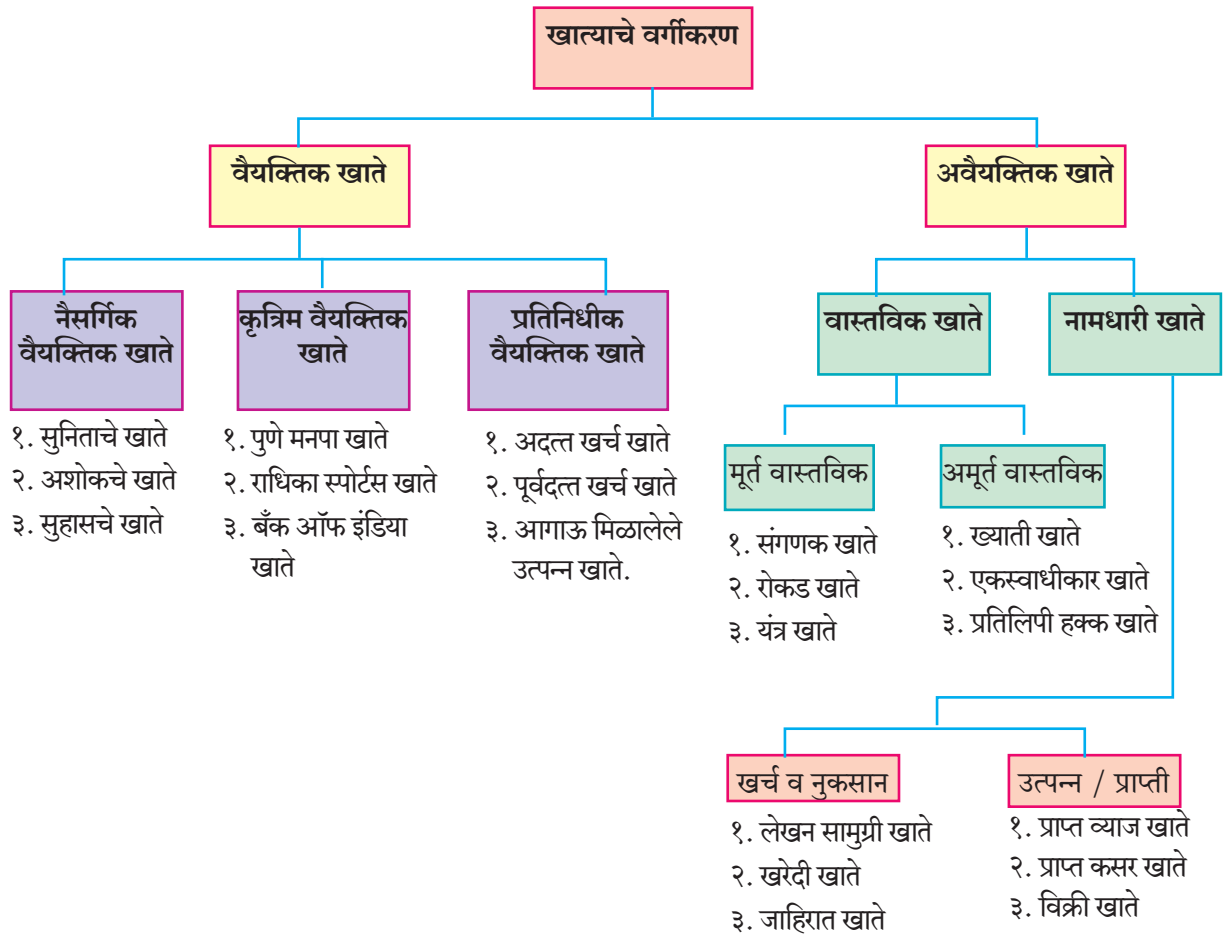
लेखांची / खात्याची व्याख्या (Definition of Account) :

“खाते म्हणजे एका व्यक्तीवर, एका प्रकारच्या संपत्तीवर किंवा एका प्रकारचा लाभ किंवा हानीवर प्रभाव करण्याचा व्यवहारांच्या सारांश रूपाने केलेली नोंद होय.”

(जी आर बॉटलीबाय)

“खाते म्हणजे विशिष्ट वस्तू किंवा व्यक्तीच्या संदर्भात घडलेल्या सर्व व्यवहारांची सारांश रूपाने लेखापुस्तकांत केलेली नोंद होय.”

(आर. एन. कार्टर)

लेख्यांचे उदाहरणासह विवेचन खालीलप्रमाणे करता येईल. -

१) वैयक्तिक / व्यक्तिगत लेखे (Personal Accounts) :

व्यक्ती किंवा व्यक्ती समूहासोबत घडणाऱ्या व्यवसायिक व्यवहाराच्या लेख्यांचा वैयक्तिक लेख्यात समावेश होतो असे लेखे तीन भागात विभागले जातात. :-

अ) नैसर्गिक वैयक्तिक लेखे (Natural Person's Account) :

नैसर्गिक वैयक्तिक लेखे हे व्यक्तिगत व्यवहारांशी संबंधित असतात. उदा. राजेशचा लेखा, सुमितचा लेखा, सुदामाचा लेखा, वैभवचा लेखा इत्यादी.

ब) कृत्रिम वैयक्तिक लेखे (Artificial Person's Account) :

कृत्रिम व्यक्ती म्हणजे कायद्याने कृत्रिम व्यक्ती म्हणून मान्यता पावलेल्या संघटना / संस्था / क्लब इ. यांची व्यवसायिक दृष्टिकोनातून झालेल्या लेख्यांचा अंतर्भाव अशा लेख्यांमध्ये होतो.

उदा. बँक ऑफ महाराष्ट्र, अबक आणि कंपनी लेखा, मनोरंजन / करमणूक मंडळ लेखा.

क) प्रतिनिधीक वैयक्तिक लेखे (Representative Personal Account) :

हे लेखे विशिष्ट व्यक्ती किंवा व्यक्ती समूहाच्या घडामोडीचे प्रतिनिधीत्व करतात. अदत्त व पूर्वदत्त स्वरूपाचे व्यवहार वरील लेखेत समाविष्ट असतात.

उदा. अदत्त भाडे खाते, आगाऊ मिळालेले उत्पन्न, अदत्त मजुरी इ.

२) अवैयक्तिक खाते (Impersonal Account) :

अवैयक्तिक खात्याचे दोन भागात विभाजन करता येईल:-

१. वास्तविक खाते (Real Accounts) :

मालमत्ता आणि संपत्तीचे व्यवहार नोंदविण्यासाठी जे खाते उघडले जातात त्यांना वास्तविक खाते असे म्हणतात. वास्तविक खात्याचे खालील प्रमाणे उप प्रकार पडतात.

अ) मूर्त वास्तविक खाते (Tangible Real Account) :

अशी मालमत्ता व संपत्ती जी डोळ्यांनी दिसते. ज्या संपत्तीला स्पर्श करता येतो आणि ज्या संपत्तीचे मोजमाप करता येते अशा प्रकारच्या संपत्तीच्या लेख्यांचा अंतर्भाव ज्या लेख्यात होतो. त्या लेख्याला मूर्त वास्तविक लेखे असे म्हणतात.

उदा. यंत्र खाते, मोटारवाहन खाते, मालसाठा खाते इ.

ब) अमूर्त वास्तविक खाते (Intangible Real Account) :

अशी संपत्ती जी डोळ्यांना दिसत नाही त्याला स्पर्श सुद्धा करता येत नाही. परंतु त्याचे पैशाच्या स्वरूपात मोजमाप करता येते. अशा संपत्तीच्या लेख्यांना अमूर्त वास्तविक लेखे असे म्हणतात.

उदा. ख्याती / लौकिकमूल्य, एकस्वाधीकार खाते, बोधचिन्ह खाते, ग्रंथ हक्क लेखा इत्यादी.

२. नामधारी खाते (Nominal Accounts) :

खर्च आणि नुकसान, उत्पन्न आणि प्राप्ती या संदर्भातील लेख्यांना नामधारी लेखे असे म्हणतात.

उदा. मजुरी खाते, लेखनसामुग्री खाते, वेतन खाते, घसारा खाते, प्राप्त वर्तन, प्राप्त कसर इ.

नावे आणि जमा (Debit and Credit)

१) विकलन (नावे) Debit :

लेख्यांच्या डाव्या बाजूला नावे बाजू म्हणतात.

२) समाकलन (जमा) Credit :

लेख्यांच्या उजव्या बाजूला जमा बाजू म्हणतात.

२.५ नावे आणि जमा करण्याचे सोनेरी नियम : (परंपरागत पद्धत) :

वैयक्तिक लेखा

- ◆ लाभ घेणाऱ्याचे खाते नावे
- ◆ लाभ देणाऱ्याचे खाते जमा

वास्तविक खाते

- ◆ येणारी संपत्तीचे खाते नावे
- ◆ जाणारी संपत्तीचे खाते जमा

नामधारी लेखा

- ◆ खर्च आणि नुकसान खाते नावे
- ◆ उत्पन्न आणि प्राप्ती खाते जमा

I) खालील व्यवहारावरून शोधा -

- १) दोन पैलू   २) दोन लेखे   ३) लेख्यांचे वर्गीकरण
- १) ₹ २०,०००/- गुंतवून व्यवसाय सुरू केला.
- २) श्री अजयकडून ₹ १०,०००/- ची उधार मालाची खरेदी केली.
- ३) रोख विक्री ₹ ७,०००/-
- ४) वर्तन मिळाले ₹ ५००/-
- ५) भाडे दिले ₹ ८००/-

१) दोन पैलू

अ.क्र.	पैलू एक	पैलू दोन
१)	व्यवसायात रोख आली.	मालक हा भांडवल देणारा आहे.
२)	खरेदी हा खर्च आहे.	अजय हा फायदा देणारा आहे.
३)	रोख व्यवसायात आली.	विक्री हे उत्पन्न आहे.
४)	रोख व्यवसायात आली.	प्राप्त वर्तन हे उत्पन्न आहे.
५)	भाडे देणे हा खर्च आहे.	व्यवसायातून रोख गेली .

२) दोन पैलू आणि दोन लेखे :

अ.क्र	दोन पैलू	दोन लेखे	
१	व्यवसायात रोख आली मालक हा भांडवल देणारा आहे.	रोख खाते -----	----- भांडवल खाते
२	खरेदी हा खर्च आहे अजय हा फायदा देणारा आहे.	खरेदी खाते -----	----- अजयचे खाते
३	रोख व्यवसायात आली विक्री हे उत्पन्न आहे.	रोख खाते -----	----- विक्री खाते
४	व्यवसायात रोख आली. प्राप्त वर्तन हे उत्पन्न आहे.	रोख खाते -----	----- प्राप्त वर्तन खाते
५	भाडे देणे हा खर्च आहे. व्यवसायातून रोख गेली	भाडे खाते -----	----- रोख खाते.

३) दोन पैलू, दोन लेखे आणि लेख्यांचे वर्गीकरण :

अ.क्र.	दोन पैलू	दोन लेखे	लेख्यांचे वर्गीकरण
१.	व्यवसायात रोख आली. मालक हा भांडवल देणारा आहे.	रोख खाते भांडवल खाते	वास्तविक खाते वैयक्तिक खाते
२.	खरेदी हा खर्च आहे. अजय हा लाभ देणारा आहे	खरेदी खाते अजयचे खाते	नामधारी खाते वैयक्तिक खाते
३.	व्यवसायात रोख आली विक्री हे उत्पन्न आहे.	रोख खाते विक्री खाते	वास्तविक खाते नामधारी खाते
४	व्यवसायात रोख आली प्राप्त वर्तन हे उत्पन्न आहे	रोख खाते वर्तन खाते	वास्तविक खाते नामधारी खाते
५	दिलेले भाडे हा खर्च आहे. व्यवसायातून रोख गेली.	भाडे खाते रोख खाते	नामधारी खाते वास्तविक खाते.

कार्य / कृती करा - १

खाली दिलेल्या व्यवहारांचे

- १) दोन पैलू २) दोन लेखे
- ३) लेख्यांचे वर्गीकरण करून खालील तक्ते पूर्ण करा.
- १) रोख ₹ ५०,०००/- गुंतवून व्यापार सुरू केला.
- २) श्री अविनाशकडून ₹ २०,०००/- चे सयंत्र उधारीने खरेदी केले.
- ३) श्री राहूल कडून ₹ ५,००० /- च्या वस्तू रोखीने खरेदी केल्या.
- ४) श्री अनिकेत यांना ₹ ६,००० /- चा माल उधारीवर विकला.
- ५) वेतन दिले ₹ १,०००/-
- ६) जुने उपस्कर विकले ₹ ३,०००/-

उत्तर :

१) दोन पैलू

अ.क्र.	पैलू एक	लेखे दोन
१		
२		
३		
४		
५		
६		

२) दोन पैलू आणि दोन लेखे

अ.क्र.	दोन पैलू	दोन लेखे	
१.			
२.			
३.			
४			
५			
६			

क) दोन पैलू, दोन लेखे आणि लेख्यांचे वर्गीकरण

अ. क्र.	दोन पैलू	दोन लेखे	लेखांचे वर्गीकरण
१.			
२.			
३.			
४			
५			
६			

नावे व जमा करण्याच्या नियमानुसार व्यवहारांचे वर्गीकरण
(परंपरागत संकल्पनेनुसार)

अ. क्र.	व्यवहार	दोन प्रकार	अंतर्भूत लेखे	लेख्यांचे वर्गीकरण	अवलंबिलेले नियम	नावे होणारे खाते	जमा होणारे खाते
१	₹ ५०,००० रोख गुंतवणूक व्यवसाय सुरू केला	१. रोख व्यवसायात आली २. मालक हा भांडवल देणारा	१. रोख लेखा २. भांडवल लेखा	१. वास्तविक खाते २. वैयक्तिक खाते	१. येणाऱ्या संपत्तीचे खाते २. लाभ देणारा लेखा	रोख खाते -----	--- भांडवल खाते
२	जाहिरातीसाठी ₹ ५,००० इम्रानला दिले	१. जाहिरात हा खर्च आहे. २. रोख व्यापारातून गेली	१. जाहिरात लेखा २. रोख लेखा	१. नामधारी खाते २. वास्तविक खाते	१. खर्च/ नुकसान नावे २. जाणाऱ्या संपत्तीला जमा	जाहिरात लेखा ---	--- रोख लेखा

३	बँक ऑफ इंडिया मध्ये ₹ १०,००० रोख जमा केले	१. बँक ऑफ इंडिया लाभ घेणारा २. व्यवसायातून रोख गेली	१. बँक ऑफ इंडिया लेखा २. रोख लेखा	१. वैयक्तिक लेखा २. वास्तविक लेखा	१. लाभ घेणाऱ्याचे लेखा नावे २. जाणाऱ्या संपत्तीचे खाते जमा	बँक ऑफ इंडिया लेखा -----	--- रोख लेखा
४	सुनिलकडून ₹ १३,००० चा माल खरेदी केला	१. खरेदी हा खर्च आहे. २. लाभ देणारा सुनिल आहे.	१. खरेदी लेखा २. सुनिल लेखा	१. नामधारी लेखा २. वैयक्तिक लेखा	१. खर्च नुकसान नावे २. लाभ देणाऱ्याचे खाते जमा	खरेदी लेखा ---	--- सुनिल लेखा
५	₹ १२,००० माल रोखीने विकला.	१. व्यवसायात रोख आली. २. मालाची विक्री हे उत्पन्न आहे.	१. रोख लेखा २. विक्री लेखा	१. वास्तविक लेखा २. नामधारी लेखा	१. येणाऱ्या संपत्तीचे खाते नावे २. उत्पन्न / प्राप्ती जमा	रोख लेखा ---	--- विक्री लेखा
६	वर्तन मिळाले ₹ ४,५००	१. व्यवसायात रोख आली. २. प्राप्त वर्तन हे उत्पन्न आहे.	१. रोख लेखा २. वर्तन लेखा	१. वास्तविक लेखा २. नामधारी लेखा	१. येणाऱ्या संपत्तीचे खाते नावे २. उत्पन्न/ प्राप्ती जमा	रोख लेखा ---	--- वर्तन लेखा

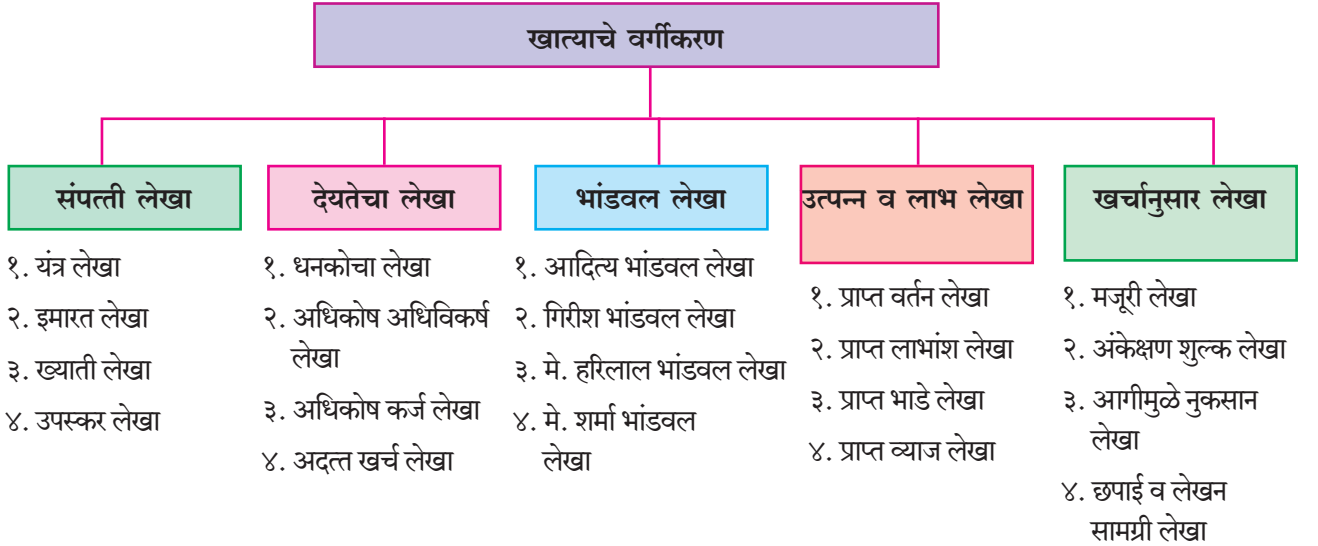
- टिप : १) व्यवहार क्र. २ : जाहिरात खर्च इम्रानला दिला. या ठिकाणी इम्रानच्या खात्यावर कोणताही परिणाम होत नाही. फक्त जाहिरात हा खर्च असल्यामुळे तोच विचारात घेतला जाईल.
- २) व्यवहार क्र. ४ : हा व्यवहार उधारीचा आहे असे गृहीत धरण्यात आले कारण व्यवहारात विक्रेत्याचे नाव दिलेले आहे. परंतु रोखीने खरेदी केले असे दर्शविण्यात आलेले नाही.

कार्य / कृती २. खाली दिलेला तक्ता पूर्ण करा.

नावे व जमाच्या नियमानुसार लेख्यांचे वर्गीकरण करा.
(परंपरागत संकल्पनेनुसार)

अ. क्र	व्यवहार	दोन प्रभाव	अंतर्भूत लेखे	लेख्यांचे वर्गीकरण	अवलंबिलेले नियम	नावे होणारे खाते	जमा होणारे खाते
१.	₹ ९०,००० रोख गुंतवून व्यवसाय सुरू केला.						
२.	देना बँकेत ₹ ९,००० जमा केले.						
३.	खाजगी वापरासाठी ₹ १,५०० ची रोख काढली.						
४.	श्री. मंदारकडून ₹ १२,००० ला माल खरेदी केला.						
५.	वेतन दिले ₹ २,९००						
६.	व्याज मिळाले ₹ ४,०००						

२.६ खात्याचे वर्गीकरण (आधुनिक संकल्पनेनुसार)

वर दिलेल्या तक्तामध्ये वेगवेगळ्या खात्याचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. व्यापारात घडलेले व्यवहार नोंदविण्यासाठी संबंधित सर्व लेखे पाच गटात विभागलेले आहेत.

म्हणजेच जसे -   १) संपत्ती   २) देयता   ३) भांडवल
                                 ४) खर्च नुकसान   ५) उत्पन्न व लाभ

खालील खत्यात नोंदीमध्ये बदल करण्यासाठी दोन मूलभूत नियम दिलेले आहेत. :

- १) संपत्ती आणि खर्च (नुकसान) या नोंदीत बदल करणे.
  - अ) संपत्तीत झालेली वाढ नावे करा आणि संपत्तीत झालेली घट जमा करा.
  - ब) खर्च / नुकसानीत झालेली वाढ नावे करा आणि खर्च / नुकसानीत झालेली घट जमा करा.
२. भांडवल, देयता, उत्पन्न / लाभ नोंदीत बदल करणे.
  - १) देयतेत झालेली वाढ जमा करावी आणि देयतेत आलेली घट नावे करावी.
  - २) भांडवलात झालेली वाढ जमा करावी आणि भांडवलात झालेली घट नावे करावी.
  - ३) महसुली उत्पन्नात / लाभात वाढ झाल्यास जमा करावी आणि महसुली उत्पन्नात / लाभात झालेली घट नावे करावी.

व्यवहाराचे वर्गीकरण नावे जमाच्या नियमानुसार (आधुनिक संकल्पना)

अ. क्र.	व्यवहार	दोन पैलू / प्रभाव	अंतर्भूत लेखे	गट/ विभाग	अवलंबिलेले नियम	नावे लेखा	जमा लेखा
१..	संजयने ₹ ७०,००० गुंतवून व्यापार सुरू केला	१. रोख व्यापारात आली. २. मालक हा भांडवल देणारा	१. रोख लेखा २. भांडवल लेखा	१. संपत्ती लेखा २. भांडवल लेखा	१. संपत्ती वाढ २. भांडवलात वाढ	रोख लेखा ---	--- भांडवल लेखा
२..	श्री. अमोलला भाडे बदल दिलेले ₹ ५,०००	१. भाडे देणे हा खर्च २. रोख व्यापारातून गेली.	१. भाडे लेखा २. रोख लेखा	१. खर्च लेखा २. संपत्ती लेखा	१. खर्च वाढ २. संपत्तीत घट	भाडे लेखा	--- रोख लेखा
३.	कार्यालयीन कामासाठी बँकेतून ₹ १०,००० काढले	१. रोख व्यापारात आली २. बँक ही लाभ देणारी आहे.	१. रोख लेखा २. बँक लेखा	१. संपत्ती लेखा २. संपत्ती लेखा	१. संपत्तीत वाढ २. संपत्तीत घट	रोख लेखा --	--- बँक लेखा
४.	पत्नीच्या मोबाईलचे बिलासाठी ₹ ४२०० दिले.	१. उचलीमुळे मालकाचा लाभ होतो. २. रोख व्यापारातून बाहेर गेली.	१. उचल लेखा २. रोख लेखा	१. भांडवल लेखा २. संपत्ती लेखा	१. भांडवलात घट २. संपत्तीत घट	उचल लेखा -----	--- रोख लेखा
५.	श्री. सुनिल कडून ₹१३,००० चा माल खरेदी केला	१. खरेदी हा खर्च आहे. २. लाभ देणारा सुनिल आहे	१. खरेदी लेखा २. सुनिलचा लेखा	१. खर्च लेखा २. देयता लेखा	१. खर्चात वाढ २. देयतेत वाढ	खरेदी लेखा ---	--- सुनिल लेखा

६.	वर्तन मिळाले ₹ ४,५००	१. रोख व्यापारात आली. २. वर्तन हे उत्पन्न आहे.	१. रोख लेखा २. वर्तन लेखा	१. संपत्ती लेखा २. उत्पन्न लेखा	१. संपत्तीत वाढ २. उत्पन्न वाढ	रोख लेखा ---	--- वर्तन लेखा

कार्य/कृती : ३

नावे आणि जमाच्या नियमानुसार खालील व्यवहाराचे वर्गीकरण करा.
(आधुनिक संकल्पना)

अ. क्र.	व्यवहार	दोन पैलू / प्रभाव	अंतर्भूत लेखे	गट / विभाग	अवलंबिलेले नियम	नावे लेखा	जमा लेखा
१.	रोख ₹ ८०,००० आणून राजेशने व्यापार सुरु केला.						
२.	दूधवनी (टेलिफोन) बिल (कार्यालय) ₹ ५,०००						
३.	रोखीने मालाची खरेदी केली ₹ ८,०००.						
४.	श्री. मनोजला ₹ ६,००० चा माल विकला						
५.	श्री. सुरेश कडून ₹ १५,००० चे सयंत्र उधारीवर खरेदी केले.						
६.	भाडे मिळाले. ₹ २,५००						

२.७ निदर्शने : १

खालील व्यवहारात सामविष्ट होणारे दोन खाते स्पष्ट करा.

- १) रोख ₹ ७०,००० आणून व्यवसाय प्रारंभ केला.
  - १) रोख खाते
  - २) भांडवल खाते
- २) बँक ऑफ इंडिया मध्ये ₹ १०,००० जमा केले.
  - १) बँक ऑफ इंडिया खाते
  - २) रोख खाते
- ३) कार्यालयीन कामासाठी बँक ऑफ इंडियामधून काढले ₹ ५,५००.
  - १) रोख खाते
  - २) बँक ऑफ इंडिया खाते
- ४) रोखीने ₹ ५,००० /- च्या मालाची खरेदी केली.
  - १) खरेदी खाते
  - २) रोख खाते

- ५) किरण स्टोअर्स कडून ₹ ६,०००/- चा माल उधारीवर खरेदी केला.
 १) खरेदी खाते
 २) किरण स्टोअर्स खाते
- ६) रोखीने मालाची विक्री
 १) रोख खाते
 २) विक्री खाते
- ७) रोहीणीला ₹ ९,०००/- चा माल विक्री केला.
 १) रोहीणी खाते
 २) विक्री खाते
- ८) लाभांश मिळाले ₹ ४,५००.
 १) रोख खाते
 २) लाभांश खाते
- ९) अंकेक्षण शुल्क दिले ₹ १,०००/-
 १) अंकेक्षण खाते
 २) रोख खाते

निदर्शन - २

खालील लेख्यांचे वैयक्तिक लेखे, वास्तविक लेखे आणि नामधारी लेख्यामध्ये वर्गीकरण करा.

१)	लेखन सामग्री लेखा	२)	महेशचा लेखा
३)	यंत्र लेखा	४)	भांडवल लेखा
५)	आगीमुळे नुकसान लेखा	६)	पुणे महानगरपालिका लेखा
७)	इमारत लेखा	८)	बँक ऑफ महाराष्ट्र लेखा
९)	प्रतिलिपी हक्क लेखा	१०)	दुरुस्ती लेखा
११)	संगणक लेखा	१२)	मजुरी लेखा

उत्तर :

वैयक्तिक लेखा	वास्तविक लेखा	नामधारी लेखा
महेशचा लेखा	यंत्र लेखा	लेखन सामग्री लेखा
भांडवल लेखा	इमारत लेखा	आगीमुळे नुकसान लेखा
पुणे महानगरपालिका लेखा	प्रतिलिपी हक्क लेखा	दुरुस्ती लेखा
बँक ऑफ महाराष्ट्र लेखा	संगणक लेखा	मजुरी लेखा

निदर्शन : ३

खालील लेख्यांचे वैयक्तिक लेखे, वास्तविक लेखे आणि नामधारी लेख्यामध्ये वर्गीकरण करा.

१)	रोख लेखा	२)	अदत्त वेतन लेखा	३)	रोहीतचा लेखा
४)	उपस्कर लेखा	५)	जीवन विमा महामंडळ लेखा	६)	ख्याती लेखा
७)	पूर्वदत्त विमा खर्च लेखा	८)	बोधचिन्ह लेखा	९)	वर्तन लेखा
१०)	कर्ज लेखा	११)	उचल / आहरण लेखा	१२)	व्याज लेखा

उत्तर :

वैयक्तिक लेखा	वास्तविक लेखा	नामधारी लेखा
अदत्त वेतन खाते	रोख खाते	वर्तन खाते
रोहीतचे खाते	उपस्कर खाते	व्याज खाते
जीवन विमा महामंडळ खाते	ख्याती खाते	
पूर्वदत्त विमा खर्च खाते	बोधचिन्ह खाते	
कर्ज खाते		
उचल / आहरण खाते		

निदर्शन -४

खालील लेख्यांचे संपत्ती, देयता, उत्पन्न आणि खर्च यामध्ये वर्गीकरण करा.

१) पूर्वदत्त भाडे लेखा	२) वेतन लेखा	३) बँक कर्ज लेखा
४) मोटार कार लेखा	५) देय भाडे लेखा	६) बुडीत कर्ज लेखा
७) प्रतिलिपी हक्क लेखा	८) प्राप्त व्याज लेखा	९) प्राप्त लाभांश लेखा
१०) परिसर लेखा	११) विमा प्रव्याजी लेखा	१२) अंकेक्षण शुल्क लेखा

उत्तर :

संपत्ती	देयता	उत्पन्न	खर्च
पूर्व दत्त भाडे लेखा	बँक कर्ज लेखा	प्राप्त व्याज लेखा	वेतन लेखा
मोटार कार लेखा	देय भाडे लेखा	प्राप्त लाभांश लेखा	बुडीत कर्ज लेखा
ग्रंथ हक्क लेखा			विमा प्रव्याजी लेखा
परिसर लेखा			अंकेक्षण शुल्क लेखा

निदर्शन -५

खालील लेख्यांचे संपत्ती, देयता, उत्पन्न आणि खर्च भागभांडवल यामध्ये वर्गीकरण करा.

१) भूमी व इमारत	२) प्राप्त व्याज लेखा	३) संगणक लेखा
४) विविध धनको	५) प्राप्त विपत्र लेखा	६) दिलेली कसर
७) विविध ऋणको	८) ख्याती	९) वाहन व्यय
१०) प्राप्त कसर	११) देय विपत्र	१२) अमितचे भांडवल खाते
१३) मुदत ठेवीवरील व्याज	१४) अधिकोष अधिविकर्ष	१५) जिवंत माल साठा
१६) छपाई व लेखन	१७) बँक शिल्लक	१८) प्राप्त भाडे

१९) दुरुस्तीचे व देखभाल खर्च

२०) वाहन खर्च

२१) अदत्त भाडे

२२) प्राप्त वर्तन

२३) बँक कर्ज

२४) विद्युत देयक

२५) ग्रंथ हक्क लेखा

उत्तर :

संपत्ती	देयता	उत्पन्न / लाभ	खर्च / तोटा	भांडवल
भूमी व इमारत	विविध धनको	प्राप्त व्याज	दिलेली कसर	अमितचा भांडवल लेखा
संगणक लेखा	देय विपत्र	प्राप्त कसर	वाहतूक खर्च	
प्राप्त विपत्र	अधिकोष अधिविकर्ष	मुदत ठेवीवरील व्याज	दुरुस्ती व देख भाल खर्च	
विविध ऋणको		प्राप्त भाडे	वाहन खर्च	
ख्याती लेखा	अदत्त भाडे	प्राप्त वर्तन	विद्युत देयक	
पशुधन	बँक कर्ज खाते		छपाई व लेखन सामग्री	
बँक शिल्लक				
प्रतिलिपी हक्क लेखा				

२.८ लेखांकीय सूत्र :

लेखांकीय सूत्र हे दर्शविते की, व्यापारातील संपत्ती नेहमी व्यापारातील भांडवल व देयतेच्या बेरजे एवढी असते.

हे सूत्र खालील प्रमाणे सांगता येईल. -

$$\text{संपत्ती} = \text{देयता} + \text{भांडवल}$$

मूलभूत सूत्रे पुस्तपालनाच्या द्विनोद / दुहेरी नोंद पद्धतीचा पाया आहे.

सूत्रे खालील प्रमाणे आहेत. -

$$\text{भांडवल} = \text{एकूण संपत्ती} - \text{बाह्य देयता}$$

$$\text{संपत्ती} = \text{भांडवल} + \text{बाह्य देयता}$$

$$\text{संपत्ती} = \text{देयता}$$

उदाहरणार्थ : -

१. राहुलने रोख ₹ ५०,००० /- आणून व्यापार सुरू केला.
लेखांकीय सूत्र खालील प्रमाणे

$$\begin{aligned}\text{संपत्ती} &= \text{भांडवल} + \text{देयता} \\ \text{रोख} &= \text{भांडवल} + \text{देयता} \\ ₹ ५०,००० &= ₹ ५०,००० + ० \\ ₹ ५०,००० &= ₹ ५०,०००\end{aligned}$$

२. एच. पी. कंपनीकडून राहुलने ₹ १०,०००/- चे यंत्र उधारीवर खरेदी केले.
लेखांकीय सूत्र खालीलप्रमाणे -

$$\begin{aligned}\text{संपत्ती} &= \text{भांडवल} + \text{देयता} \\ \text{रोख} + \text{यंत्र} &= \text{भांडवल} + \text{विविध धनको} \\ ₹ ५०,००० + ₹ १०,००० &= ₹ ५०,००० + ₹ १०,००० \\ ₹ ६०,००० &= ₹ ६०,०००\end{aligned}$$

३. राहुलने ₹ २०,०००/- चा माल खरेदी केला.
लेखांकीय सूत्र खालील प्रमाणे -

$$\begin{aligned}\text{संपत्ती} &= \text{भांडवल} + \text{देयता} \\ \text{रोख} + \text{यंत्र} + \text{मालसाठा} &= \text{भांडवल} + \text{विविध धनको} \\ \text{जुनी शिल्लक} \quad ₹ ५०,००० + ₹ १०,००० + ० &= ₹ ५०,००० + ₹ १०,००० \\ \text{नवीन व्यवहार} \quad ₹ ३०,००० + ₹ १०,००० + ₹ २०,००० &= ₹ ५०,००० + ₹ १०,००० \\ \text{नवीन शिल्लक} \quad ₹ ३०,००० + ₹ १०,००० + ₹ २०,००० &= ₹ ५०,००० + ₹ १०,००० \\ ₹ ६०,००० &= ₹ ६०,०००\end{aligned}$$

निदर्शन क्र -१ :

खालील व्यवहारांवरून लेखांकित सूत्र दर्शवा.

- १) रोहित शर्मा यांनी रोख ₹ ५०,००० /- गुंतवून व्यापार सुरू केला.
- २) धोनीकडून ₹ १०,०००/- चा माल उधारीवर खरेदी केला.
- ३) विराटला उधारीवर मालाची विक्री केली ₹ २०,०००.
- ४) लाभांश मिळाला ₹ ५००/-
- ५) जाहिगतीसाठी दिले ₹ ५००/-

उत्तर :

व्यवहार	संपत्ती (₹)	=	देयता (₹)	+	भांडवल (₹)
१. रोहित शर्माने ₹ ५०,००० गुंतवून व्यापार सुरू केला.	५०,०००	=	०	+	५०,०००
	५०,०००	=	०	+	५०,०००
२. धोनीकडून ₹ १०,००० चा माल उधारीवर खरेदी केला	(+) १०,०००	=	१०,०००	+	०

३	विराटला उधारीवर मालाची विक्री केली ₹ २०,०००.	६०,००० (-) २०,००० (+) २०,०००	= =	१०,००० ०	+ +	५०,००० ०
४	लाभांश मिळाला ₹ ५००	६०,००० (+) ५००	= =	१०,००० ०	+ +	५०,००० (+) ५००
५	जाहिराती बद्दल दिले ₹ ५००	६०,५०० (-) ५००	= =	१०,००० ०	+ +	५०,५०० (-) ५००
	एकूण	६०,०००	=	१०,०००	+	५०,०००

निदर्शने क्र - २ :

खालील व्यवहारांवरून लेखांकीय सूत्र दर्शवा -

- १) रूपालीने ₹ २५,०००/- बँकेतील शिल्लकीच्या आधारे व्यापार सुरु केला.
- २) यंत्राची रोखीने खरेदी केली ₹ ५,०००/-
- ३) स्वराकडून ₹ ३,०००/- माल उधारीने खरेदी केला.
- ४) वेतनाबद्दल दिले ₹ ३,०००/-
- ५) व्याज मिळाले ₹ २००/-

उत्तरे :

व्यवहार	संपत्ती (₹)	=	देयता (₹)	+	भांडवल (₹)
१) रूपालीने बँकेतील शिल्लकीच्या आधारे व्यापार सुरु केला	२५,०००	=	०	+	२५,०००
२) यंत्राची रोखीने खरेदी केली ₹ ५,०००/-	२५,००० (+) ५,००० (-) ५,०००	= = =	० ०	+ +	२५,००० ०
३) स्वराकडून ₹ ३,०००/- माल उधारीने खरेदी केला.	२५,००० (+) ३,०००	= =	० ३,०००	+ +	२५,००० ०
४) वेतनाबद्दल दिले ₹ ३,०००/-	२८,००० (-) ३,०००	= =	३,००० ०	+ +	२५,००० (-) ३,०००
५) व्याज मिळाले ₹ २००	२५,००० (+) २००	= =	३,००० ०	+ +	२२,००० (+) २००
एकूण	२५,२००	=	३,०००	+	२२,२००

निदर्शने - ३ :

लेखांकीय सूत्राच्या आधारे खालील व्यवहाराचे प्रभाव स्पष्ट करा. -

- १) अर्जुनने ₹ ९०,०००/- आणून व्यापार सुरू केला.
- २) होंडा कंपनीकडून उधारीवर मोटार कार खरेदी केली ₹ ३०,०००/-
- ३) करन कडून ₹ १०,००० चा माल उधारीवर खरेदी कोला.
- ४) आगीमुळे माल नष्ट झाला ₹ १,०००/-
- ५) मोटारकार वर एक वर्षाचा घसारा आकारला ₹ १,०००/-
- ६) मालाची रोखीने विक्री केली ₹ ५,०००/-

व्यवहार	संपत्ती (₹)	=	देयता (₹)	+	भांडवल (₹)
१) अर्जुनने रोख ₹ ९०,००० आणून व्यापार सुरू केला	९०,०००	=	०	+	९०,०००
	९०,०००	=	०	+	९०,०००
२) होंडा कंपनीकडून उधारीवर मोटारकार खरेदी केली ₹ ३०,०००/-	(+) ३०,०००	=	३०,०००	+	०
	१,२०,०००	=	३०,०००	+	९०,०००
३) करन कडून ₹ १०,०००/- चा माल उधारीवर खरेदी केला.	(+) १०,०००	=	१०,०००	+	०
	१,३०,०००	=	४०,०००	+	९०,०००
४) आगीमुळे माल नष्ट झाला ₹ १,०००/-	(-) १,०००	=	०	+	(-) १,०००
	१,२९,०००	=	४०,०००	+	८९,०००
५) मोटारकार वर एक वर्षाचा घसारा आकारला ₹ १,०००/-	(-) १,०००	=	०	+	(-) १,०००
	१,२८,०००	=	४०,०००	+	८८,०००
६) मालाची रोखीने विक्री केली ₹ ५,०००/-	(-) ५,०००	=	०		०
	(+) ५,०००				
एकूण	१,२८,०००	=	४०,०००	+	८८,०००

निदर्शने - ४ :

खालील व्यवहारांवरून लेखांकीय सूत्र दर्शवा -

- १) निमाने रोख ₹ ६०,०००/- आणून व्यापार सुरू केला.
- २) बँक ऑफ इंडिया मध्ये रोख ₹ २०००/- जमा केले.
- ३) निमाने जादा भांडवल म्हणून आणले ₹ ७,०००/-
- ४) वर्माकडून ₹ १०,०००/- किमतीचा माल रोखीने खरेदी केला.
- ५) वर्मा यांना ₹ ७,०००/- चा माल विकला.
- ६) वाहन खर्च दिला ₹ ५,०००/-
- ७) व्याज मिळाले ₹ २००/-

उत्तर :

व्यवहार	संपत्ती (₹)	=	देयता (₹)	+	भांडवल (₹)
१) निमाने रोख ₹ ६०,०००/- आणून व्यापार सुरू केला.	६०,०००	=	०	+	६०,०००
	६०,०००	=	०	+	६०,०००
२) बँक ऑफ इंडियामध्ये रोख ₹ २०००/- जमा केले.	(-) २,००० (+) २,०००	=	०	+	०
	६०,०००	=	०	+	६०,०००
३) निमाने जादा भांडवल म्हणून आणले ₹ ७,०००/-	(+) ७,०००	=	०	+	(+) ७,०००
	६७,०००	=		+	६७,०००
४) वर्माकडून ₹ १०,०००/- किमतीचा माल खरेदी केला.	(+) १०,०००	=	(+) १०,०००		
	७७,०००	=	१०,०००	+	६७,०००
५) वर्मा यांना ₹ ७,०००/- चा माल रोखीने विकला.	(-) ७,००० (+) ७,०००	=	-		-
	७७,०००	=	१०,०००	+	६७,०००
६) वाहन खर्च दिला ₹ ५,०००/-	(-) ५,०००	=	०	+	(-) ५,०००
	७२,०००	=	१०,०००	+	६२,०००
७) व्याज मिळाले ₹ २००/-	(+) २००	=	०	+	(+) २००
एकूण	७२,२००	=	१०,०००	+	६२,२००

निदर्शन क्र - ५ :

खालील व्यवहारांवरून लेखांकीय सूत्र दर्शवा -

- १) श्री. मेहता यांनी ₹ ८०,०००/- आणून व्यापार केला.
- २) आश्विन कडून ₹ १२,०००/- चा माल उधारीवर खरेदी केला.
- ३) एस.एम. फर्निचर मार्टकडून ₹ ६,०००/- चे उपस्कर (फर्निचर) उधारीवर खरेदी केले.
- ४) आनंद यांना ₹ १०,०००/- किमतीचा माल विकला.
- ५) खाजगी वापरासाठी रोख ₹ २,५००/- ची उचल केली.
- ६) ₹ १२,०००/- किमतीचा माल ₹ २,०००/- नफ्याने विकला.

उत्तर :

व्यवहार	संपत्ती(₹)	=	देयता (₹)	+	भांडवल (₹)
१) श्री. मेहता यांनी ₹ ८०,०००/- आणून व्यापार केला.	८०,०००	=	०	+	८०,०००
२) आश्विन कडून ₹ १२,०००/- चा माल उधारीवर खरेदी केला.	(+) १२,०००	=	(+) १२,०००	+	०
३) एस. एम. फर्निचर मार्टकडून ₹ ६,०००/- चे उपस्कर (फर्निचर) उधारीवर खरेदी केले.	(+) ६,०००	=	(+) ६,०००	+	०
४) आनंद यांना ₹ १०,०००/- किमतीचा माल विकला.	(-) १०,०००	=	०	+	०
५) खाजगी वापरासाठी रोख ₹ २,५००/- ची उचल केली.	(-) २,५००	=	०	+	(-) २,५००
६) ₹ १२,०००/- किमतीचा माल ₹ २,००० नफ्याने विकला.	(-) १२,०००	=	०	+	(+) २,०००
एकूण	९७,५००	=	१८,०००	+	७९,५००

कार्य / कृती : ०४

लेखांकीय सूत्राच्या आधारे खालील दिलेल्या व्यवहाराच्या नोंदी तक्त्यात नोंदवून तक्ता पूर्ण करा.

- १) श्री मनोहरने ₹ ७५,०००/- आणून व्यापार सुरू केला.
- २) लेखन सामग्री खरेदी केली ₹ १,०००
- ३) मोहनकडून ₹ ६,०००/- चा माल खरेदी केला.
- ४) राधाला माल विकला ₹ १०,०००/-
- ५) व्यवसायासाठी ₹ २,०००/- चा मोबाईल खरेदी केला.
- ६) ₹ २०,०००/- किमतीचा माल ₹ ५,०००/- नफ्याने विकला.
- ७) वेतन दिले ₹ २,५००/-

उत्तर

अ.क्र.	व्यवहार	संपत्ती	=	देयता	+	भांडवल
१)						
२)						
३)						
४)						
५)						
६)						
	एकूण					

कार्य / कृती : ५

तुमच्या महाविद्यालयाचे काही नियम व तत्त्वे प्रत्येक विद्यार्थ्यांकरिता असतात. समजा विद्यार्थ्यांनी नियमांचे उल्लंघन केले ? समजा विद्यार्थ्यांसाठी काही नियम व तत्त्वच नसतील तर काय होईल ?

स्वाध्याय

प्र.१ एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) दुहेरी नोंद पद्धती म्हणजे काय ?
- २) खाते किंवा लेखा म्हणजे काय ?
- ३) एक नोंद पद्धतीचा अर्थ स्पष्ट करा.
- ४) वैयक्तिक खाते म्हणजे काय ?
- ५) नामधारी खात्याचा नियम स्पष्ट करा ?
- ६) अमूर्त किंवा अदृश्य संपत्तीचे दोन उदाहरण द्या ?
- ७) वास्तविक खात्याचा अर्थ स्पष्ट करा ?
- ८) उत्पन्न व प्राप्तीची दोन उदाहरणे द्या ?

- ८) लाभ घेणाऱ्याचे खाते नावे तर जमा होणारे खाते . . . . .
- अ) बाहेर जाणे   ब) लाभ देणाऱ्याचे   क) उत्पन्न आणि प्राप्ती   ड) येणाऱ्याचे खाते.
- ९) येणारी संपत्ती नावे होत असेल तर जमा होणारी . . . . .
- अ) देणारा   ब) खर्च आणि नुकसान
क) बाहेर जाणारी   ड) वरील पैकी एकही नाही.
- १०) सर्व नावे . . . . . आणि उत्पन्न आणि प्राप्ती जमा होतात.
- अ) देणारा   ब) खर्च आणि नुकसान
क) बाहेर जाणे   ड) वरील पैकी एकही नाही.

प्र.४ खालील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सकारण लिहा.

- १) अदत्त खर्च हे नामधारी खाते आहे.
- २) भांडवल खाते वास्तविक खाते होय.
- ३) प्रत्येक नावे होणारी खाते जमा खात्याला समान असते.
- ४) प्राप्त कसर ही नामधारी खाते आहे.
- ५) उचल खाते ही नामधारी खाते होय.
- ६) अदत्त वेतन हे नामधारी खाते आहे.
- ७) कर्ज खाते हे वैयक्तिक खाते आहे.
- ८) ख्याती खाते हे वास्तविक खाते आहे.
- ९) व्यापारी कसर हे नामधारी खाते
- १०) मालकाचे खाजगी स्वरूपाच्या व्यवहाराच्या नोंदी व्यवसायाच्या लेखापुस्तकात घेतल्या जात नाही.
- ११) मोटार गाडी हे एक वास्तविक खाते आहे.
- १२) फायदा घेणाऱ्याचे खाते नावे आणि फायदा देणाऱ्याचे खाते जमा हा नामधारी खात्याचा नियम आहे.
- १३) बँक कर्ज खाते हे नामधारी खाते आहे.
- १४) संपत्ती = भांडवल + देयता
- १५) व्यापारी चिन्ह लेखा हे वैयक्तिक खाते आहे.

प्र.५ रिकाम्या जागा भरा.

- १) संपत्तीच्या मूल्यात झालेली वाढ नावे होते, तर संपत्तीच्या मूल्यात झालेली घट . . . . . होते.
- २) संपत्ती = देयता + ...
- ३) भांडवलात झालेली वाढ जमा होते तर भांडवलातील घट . . . . . होते.
- ४) नोंद करण्याची शास्त्रोक्त आणि परिपूर्ण पद्धतीला . . . . .
- ५) सर्व खर्च आणि नुकसान नावे होते तर . . . . . जमा होते.
- ६) भूमी इमारत खाते हे . . . . . खाते आहे.
- ७) केवळ रोकड पुस्तक आणि वैयक्तिक खाते उघडले जातात ती पद्धती म्हणजे . . . . .
- ८) येणारी संपत्ती नावे आणि जाणारी संपत्ती जमा होते, हा नियम . . . . . खात्याचा आहे.
- ९) प्रवास खर्च हा . . . . . या खात्याचा प्रकार आहे.

- १०) प्रत्येक व्यवहाराला . . . . . प्रभाव / बाजू असतात.
 ११) . . . . . खाते म्हणजे मालमत्ता आणि संपत्तीचे खाते होय.
 १२) संगणक खाते हे . . . . . खाते आहे.

प्र.६ खालील लेख्यांचे / खात्यांचे वर्गीकरण वैयक्तिक खाते, वास्तविक खाते आणि नामधारी खात्यात करा.

१) रोहितचे भांडवल खाते	२) सुटी अवजारे खाते
३) उचल खाते	४) गाडी भाडे खाते
५) पूर्वदत्त भाडे खाते	६) प्रतिलिपी हक्क लेखा
७) एकस्वाधीकार खाते	८) अप्राप्त उत्पन्न खाते
९) पूर्व दत्त खर्च खाते	१०) प्राप्त वर्तन खाते
११) वाहतूक खर्च खाते	१२) यंत्र व सयंत्र खाते
१३) विविध उत्पन्न खाते	१४) पशुधन खाते
१५) मोफत वाटलेल्या वस्तू	१६) राधिकाचे खाते
१७) अदत्त मजुरी खाते	१८) उपस्कर विक्रीवरील तोटा खाते
१९) बँक ऑफ महाराष्ट्र खाते	२०) कर्ज खाते
२१) संगणक खाते	२२) कायदेशीर खर्च खाते
२३) मुदत ठेव खाते	२४) अप्राप्त उत्पन्न खाते
२५) अंकेक्षण शुल्क	२६) बोधचिन्ह खाते (Trademark A/c)
२७) आगीमुळे नुकसान खाते	२८) मोटारकार खाते
२९) आयकर खाते	३०) वस्तू व सेवाकर खाते (GST)
३१) सिद्धिविनायक ट्रस्ट खाते	३२) कार्यालयीन उपकरणे खाते
३३) लेखन सामग्रीचा स्कंध खाते	३४) भारतीय रेल्वे खाते
३५) पूर्वप्राप्त उत्पन्न खाते	३६) गुंतवणुकीवरील लाभांश खाते
३७) कसर खाते	३८) राज आणि कंपनी खाते
३९) दुरुस्ती खाते	४०) अधिकार शुल्क खाते

प्रात्यक्षिक उदाहरणे

प्र.१ खालील दिलेल्या व्यवहाराचे लेखांकनाच्या परंपरागत पद्धतीने तक्त्यात विश्लेषण करा. :

१. राजासाहेब यांनी रोख ₹ ८५,०००/- गुंतवणूक व्यापार सुरू केला.
२. रोखीने मालाची खरेदी केली ₹ ५,०००/-
३. उधारीने मालाची विक्री केली ₹ ६,००० /-
४. बँक ऑफ महाराष्ट्र मध्ये ₹ १२,०००/- जमा केले.
५. राधिकाकडून व्याज मिळाले ₹ ७००/-
६. घरमालकाला ₹ २,०००/- भाडे दिले.

७. ब्रिजमोहन यांच्याकडून ₹ ७,०००/- माल उधारीने खरेदी केला.
८. कार्यालयीन कामासाठी बँकेतून रोख रक्कम काढली ₹ १,०००/-
९. ₹ ९,०००/- चा संगणक रोखीने खरेदी केला.
१०. भ्रमणध्वनीचे देयक (कार्यालयीन) दिले. ₹ ५००/-
११. जुना भ्रमणध्वनी विकला ₹ २,०००.
१२. भाडेकरूकडून ₹ १,०००/- भाडेबद्दल मिळाले.

प्र.२ लेखांकनाच्या आधुनिक पद्धतीनुसार खालील दिलेल्या व्यवहारांचे विश्लेषण तक्त्यात करा.

१. श्री. मेघराज यांनी रोख ₹ ३०,०००/- आणून व्यापार सुरू केला.
२. बँक ऑफ इंडिया मध्ये ₹ २,०००/- रोख जमा केले.
३. खाजगी उपयोगाकरिता ₹ १,०००/- रोख काढले.
४. निलेशकडून ₹ २,०००/- च्या मालाची उधारीवर खरेदी केली.
५. रोख खरेदी ₹ ३,०००/-
६. मजुरी दिली ₹ ४००/-
७. कार्यालयासाठी खुर्ची खरेदी केली ₹ ३,२००/-
८. मोहन यांना ₹ १,२००/- किमतीचा माल विकला.
९. कार्यालयीन कामासाठी रोख ₹ ३,०००/- काढले.
१०. जुने उपस्कर (फर्निचर) विकले ₹ ९,०००/-
११. लाभांश मिळाला ₹ १,०००/-
१२. पावतीपुस्तक छपाईबद्दल दिले ₹ २००/-

प्र.३ खाली दिलेल्या व्यवहाराचे लेखांकीय सूत्रे तयार करा :

१. श्री. वैभव यांनी रोख ₹ १,००,०००/- आणून व्यापार सुरू केला.
२. रिता स्टोअर्स कडून ₹ ९,०००/- चा माल उधारीवर खरेदी केला.
३. कार्यालयीन उपयोगासाठी लॅपटॉप खरेदी केला ₹ १०,०००/-
४. रिनाला उधारीवर माल विकला ₹ १२,०००/-.
५. व्याज मिळाले ₹ २,५००/-
६. दूरध्वनी देयक दिले ₹ १,३००/-

प्र.४. खाली दिलेल्या व्यवहाराचे लेखांकीय सूत्रे तयार करा :

१. श्री. स्वराज्य यांनी बँकेत ₹ १,१०,०००/- जमा करून व्यापार सुरू केला.
२. एस. एम. फर्निचर मार्ट यांचेकडून ₹ २५,०००/- चे उपस्कर (फर्निचर) उधारीवर खरेदी केले.
३. युवराजकडून ₹ १५,०००/- माल उधारीने खरेदी केला.
४. सयंत्र खरेदी केले ₹ १०,०००/-
५. विद्युत देयकाबद्दल दिले ₹ ३,५००/-
६. आगीमुळे माल नष्ट झाला ₹ १,५००/-.

प्र.५ खाली दिलेल्या व्यवहाराचे लेखांकीय सूत्रे दर्शवा :

१. रोहितने रोख ₹ ५०,०००/- आणून व्यापार सुरु केला.
२. मनोज यांचे कडून ₹ ६,०००/-चा माल उधारीने खरेदी केला.
३. रोख खरेदी ₹ ५,०००/-
४. हंगामी कामगारांना मजुरी दिली ₹ ३,०००.
५. संतोषला ₹ ७,०००/-चा माल उधारीवर विकला.
६. वैशालीकडून ₹ १,०००/- वर्तन मिळाले.

प्र.६ खाली दिलेल्या लेखांकीय सूत्राचे कोष्टक / तक्ता पूर्ण करा :

अ.क्र.	व्यवहार	संपत्ती(₹)	=	देयता(₹)	+	भांडवल(₹)
१)	₹ ५०,०००/- आणून व्यवसाय सुरु केला.	?	=	?	+	
२)	₹ १०,०००/- चा माल खरेदी केला.	?	=	?	+	
३)	₹ १,०००/- चा माल चोरीला गेला.	?	=	?	+	
४)	रोखीने मालाची विक्री केली ₹ ५,०००/-	?	=	?	+	
५)	बँकेकडून ₹ ७,०००/- कर्ज घेतले.	?	=	?	+	

प्र.७ संपत्ती, भांडवल आणि देयता यामधील वाढ व घटीचा परिणाम दर्शविणारे व्यवहार लिहा :

१. संपत्तीत झालेली वाढ
संपत्तीत झालेली घट
२. भांडवलात झालेली वाढ
संपत्तीत झालेली वाढ
३. देयतेत होणारी घट
संपत्तीत होणारी घट
४. संपत्तीत होणारी घट
भांडवलात होणारी घट

